

hasonló aztán a 18–19. századi világmagyarázatokban, pl. Hegelnél, aki szerint olyan tagadás ez, amely bár egyoldalú, de az értelem sátánjaként ma és a továbbiakban is élesztője a többre-jobbra törésnek. A leginkább mindennapi döntéshelyzetektől a végső stádiumig kifogyhatatlan elem ez a gondolkodásban. Nélkülözhetetlen a ma, s a holnap Madách-olvasói számára.

Az ember tragédiája tehát a 19. század dilemmáiból születik meg, de jó okunk van hinni abban, hogy a 21., sőt a további századokban is mellőzhetetlen marad az emberiség történetének vizsgálata és értékelése, tehát a mű nem veszíthet aktualitásától. Többen rámutattak, hogy a 15. színben elsősorban az örök emberi kérdésekre kapunk választ, ami egyszerre hordozza az erkölcsi autonómia felemelő igenlését, s az Úr rendelte kegyelem birtokában az átlagember számára is előírhatja a küzdelem és bizakodás parancsát, a transzcendens erővel kapcsolatot tartó életkedvet.

Máté Zsuzsanna

Az ember tragédiájáról eszmetörténeti és filozófiai szempontból

„A bölcsélet csupán költészete
Azoknak, mikről még nincsen fogalmunk.
S egyéb tanok közt ez legjámborabb még.
Mert csak magában múlat csendesen”
(Madách Imre: *Az ember tragédiája*)

Madách Imre fő művének, *Az ember tragédiája* című drámai költeményének a kulturális emlékezetben való megmaradása egyedülálló. Barta János szavaival: „Vitathatatlan, hogy a *Tragédia* nemzeti kultúránk kincse, azzá lett annak ellenére, hogy nem hibátlan remekmű [...]. Belenőtt a közösség gondolatvilágába: nemzedékek élményei és emlékei tapadnak hozzá, mert megtanított kérdezni, létünk nagy problémáival küszködni, kételkedni, és végül mégis – hinni.”¹ Egyúttal a magyar irodalom leginkább vitatott („himnusz vagy ócsárlás volt rendszerint”²), igen terjedelmes mennyiségű esszéisztikus és kommentáló, irodalomtörténeti és filológiai szakirodalommal bíró műve. Százhatvan éve tartó, szinte folytonos jelenvalóságát³ és generációkon átívelő

1 Barta János, *Madách = Madách-tanulmányok*, szerk. Horváth Károly, Akadémiai, Budapest, 1978, 15.

2 Németh G. Béla, *Két korszak határán [Madách évfordulójára]* = *Uő, Hosszmeteszetek és keresztmeteszetek*, Szépirodalmi, Budapest, 1987, 94.

3 E folyamatos jelenvalóságot egyetlen alkalommal szakították meg ideológiai okokból: a Magyar Kommunista Párt 1948-tól 1955-ig betöltötte színházi előadasként, illetve 1954-ig nem jelenhetett meg új kiadásban sem, Lukács György és Révai József ideológiai kritikájának következményeképpen. Lásd erről Koltai Tamás, *Az ember tragédiája a színpadon [1933-1968]*, Kelenföld Kiadó, Budapest, 1990, 185–215.

hatását egyértelműen mutatja a kivételesen gazdag képző-, a zene-, a film- és a színházművészeti transzformációinak sokasága, valamint a szépirodalomban való továbbélése.⁴ A *Tragédia* e folytonos revitalizálódási képessége esztétikumának sajátosságaiból, többszólamúságából,⁵ a másképpen értékre lehetőséget nyújtó, polemikus és relativisztikus jellegéből⁶ fakad. Madách fő művének filozofikus témája egy univerzalisztikus igényű világmagyarázat, világértelmezés és egyben kritika. Egyaránt van mondandója világunk keletkezéséről és pusztulásáról; a világot mozgató, működtető erőkről; a történelem, az emberiség haladásának menetéről, társadalmi berendezkedéseiről; az emberi természetről, anyagi (biológiai) és szellemi kettősségéről; a halál határhelyzeteiről; a közösség és az egyén, a férfi és a nő kapcsolatáról; az egyén determináltságáról, illetve szabad akaratáról, az akaratszabadság hiányáról; az emberi határotságokról, az inautentikus létformákról, az erkölcsről, az érzelmekről, a megismerésről, a nagy eszmékről és azok alakulástörténetéről, az emberi tudásról, a bölcsélet milyenségéről, az emberi lét és az emberiség létezésének értelméről, a megértés, a félreértés, a meggyőzés módozatairól, és még hosszasan sorolhatnánk, mi mindenről. Összességében az emberről és a létezők létének viszonyáról. A lét egészére irányulva a világ jelenségeit egy összefüggésrendszerben láttatja, hogy közös [lét]értelmet fedezzen, fedeztessen fel mindenkori olvasójával, befogadójával, és ebben rejlik máig megnyilvánuló hatása és aktualitása.

Összefoglaló jellegű tanulmányomban *Az ember tragédiája* bölcséleti „anyagának”, eszmetörténeti, filozófiai (valós vagy vélt) forrásainak és perspektivikus gondolatköreinek rövid, lényegi összegzése mellett filozofikumának néhány sajátosságát szintetizálok.⁷ Előrevetített következtetésem, hogy a „poeta philosophus” Madách – ahogy barátja, Bérczy Károly, majd fiának barátja, a filozófus Palágyi Menyhért, később Babits Mihály és Barta János is nevezte – a történeti hagyományban gyökerező és a saját korának általa is jól ismert eszméit, filozofikus narratíváit és diskurzusait, illetve néhány klasszikus filozófiai problematikát mint „anyagot” meg- és átformálva konstruált egy autonóm filozofikummal bíró irodalmi művet. Filozófia és irodalom legteljesebb összeolvadását a 19. századi magyar irodalom történetében *Az ember tragédiája* reprezentálja. Babits Mihály száz évvel ezelőtt úgy vélte, hogy „Madách költeménye az egyetlen igazában filozófiai költemény a világirodalomban. [...] Ez filozófia, mert kritika, felül a századok hangulatain; világkritika”.⁸ A drámai költemény nem alkot szisztematikus filozófiai elméletet, ebben az értelemben filozófiai teóriának nem nevezhető.

Madách Imre elmélkedő alkat, reflexív tehetség volt, magas intellektussal ragadott meg egy-egy problémát, a lírai alkatra is jellemző érzelmességgel és erőteljes élményközpontúsággal. Egyik fő szenvedélye az ismeretszerzés és a folytonos reflektálás volt. Racionalizmusa bizonytalanságba sodorta, míg romantikus lelke

4 Lásd erről: Máté Zsuzsanna: *Filozofikum és esztétikum kölcsönviszonyáról – kiemelten a madáchi életműben*, Madách Irodalmi Társaság, Szeged, 2018, 263–352.

5 S. Varga Pál, *Két világ közt választhatni. Világkép és többszólamúság Az ember tragédiájában*, Irodalomtörténeti Füzetek, Argumentum, Budapest, 1997.

6 *Az ember tragédiája* esztétikumának részletes elemzését lásd: Máté, *l. m.*, 35–78.

7 Összefoglaló tanulmányom alapja: Máté, *l. m.*, 81–262.

8 Babits Mihály, *Előszó egy új Madách-kiadáshoz [Az Athenaeum jubileumi Madách-könyve számára]*, Nyugat 1923/2., 170–172.

egyrészt metafizikai bizonyosságokra vágyódott, másrészt egy „esztéta színezetű harmóniá”-ra, az „életélmény és boldogság teljessége”-re.⁹ Mint bármely alkotó, Madách sem a semmiből hozott létre valami újat, hanem összegyűjtötte, kiválogatta, kombinálta, majd műalkotássá formálta – élettapasztalatán és egyéni világlátásán átszűrve – a folyamatosan felhalmozott, széles horizontú ismeretanyagát. Már igen fiatal korától tudatosan gyűjtötte szerteágazó ismereteit, melyet [a hagyatékában is megtalálható] *Athenaeum* 1837 és 1843 közötti folyóiratszámái és – a korban jelentős számúnak mondható – idegen nyelvű könyvei,¹⁰ valamint nagyszámú cédulái, úgynevezett „anyagszerei” és az azokból összeállított „papírcsomagok” jeleznek az utókor számára. Bérczy Károly emlékbeszédében így szólt erről: „Hány ilyen csomagot találtam irományai között, tele írva az ismeret minden neméből vett és saját elvonó észrevételekkel kísért jegyzetekkel. E csomag itt philosophia, e másik dramaturgia, ez biblia, ez mythosz, ez életírás, az történelem, ez politika, az költészet, ez kivonatok a Corpus Jurisból, az zenészet – és így tovább. Nyilvánvaló, hogy folyvást sokféleképpen foglalatostkodott. Maga írja jegyzetében: »Mindig szükségem volt az izgatásra, egy tárgy nem foglalt el.«”¹¹ Bérczy több ezer „papírszelet tematikus csoportosítását észlelte”, többet, mint amennyit ma ismerünk, melynek oka, hogy a költő csak addig őrizte meg az egyes cédulákat, amíg egy-egy „művét nem érezte késznek. Akkor mindezeket megsemmisítette.” Így tett a *Tragédia* céduláival is, melyekből csak egyetlen maradt meg, és a vázlataival is, melyekből szintén csak egy „munkalap” maradt fenn.¹² Továbbá Madách Imre 1862 szeptemberében Erdélyi János kritikájára írt válaszlevelét olvashatjuk olyan dokumentumként, melyben a költő önreflexív módon összegzi műve eszméit, egyúttal összefoglalva az eszmék önkifejlődésének gátját és a haladás jellegét is:

Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy a mint az ember istentől elszakad s önjerejére támaszkodva cselekedni kezd: az emberiség legnagyobb és legszentebb eszméin végig egymásután cselekszi ezt. Igaz, hogy mindenütt megbukik s megbuktatója mindenütt egy gyöngye, mi az emberi természet legbensőbb lényében rejlik, melyet levetni nem bír (ez volna csekély nézetem szerint a tragikum), de, bár kétségbeesve azt tartja, hogy eddig tett minden kísérlet erőfogyasztás volt, azért mégis fejlődése mindig előbbre s előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem is vette észre, s azon emberi gyönggét, melyet saját maga legyőzni nem bír, az isteni gondviselő vezérlő keze pótolja, mire az utolsó jelenet „küzdj és bízzál”-ja vonatkozik. [...] Csak azt akarom kihozni, hogy midőn a szocializmus gúnyolásával vádolsz, akkor szabadság, keresztyénység, tudomány, szabad verseny s mindazon eszmék gúnyolásával is vádolhatsz,

-
- 9 Barta János, *Az ember tragédiája értelmezéséhez = Uő, Magánélet és remekmű*, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2003, 303.
- 10 Madách Imre töredékesen fennmaradt, igen gazdag idegen nyelvű, mégis elsősorban a német kultúrára orientálódó könyvtára körülbelül 1500 kötetből állhatott, ebből cím szerint 1084 kötet regisztrált: Szűcsi József, *Madách Imre könyvtára*, Magyar Könyvszemle, 1915, 5–28.
- 11 Bérczy Károly beszédét idézi Gyulai Pál: *Madách Imre Összes Művei*, I., kiad. Gyulai Pál [Lyrai költemények], Az Athenaeum R. Társulat, Budapest, 1880, XXIII–XXV.
- 12 Kerényi Ferenc, *Madách Imre [1823–1864]*, Kalligram, Pozsony, 2006, 169–171.

mik az egyes részeknek tárgyai, miket éppen azért választottam tárgyaiul, mert az emberiség fejlődésének főmomentumaiul nézem. Ilyennek nézem a szocialisztikus eszméket is, s azért állítam elő egy képben. Igaz, mindannyiban megbukik Ádám. De megbukik azon érintetlen gyöngéinél fogvást, melyek természetében vannak, melyeket csak isten keze pótolhat, az eszme folyton fejlődik, s győz, nemesedik. – Ezzel csak ez intenciót akartam menteni előtted, az embert akartam rehabilitálni magamban, korántsem a művészt. Inkább írtam legyen rossz *Ember tragédiáját*, melyben nagy s szent eszméket nem sikerült érvényre hoznom, mint jó Ördögi komédiát, melyben azokat neveltségessé tettem.¹³

A *Tragédia* megírásakor nagy valószínűséggel az alábbi könyvek, filozófusok és eszmei irányzatok hatásával kell számolnunk, S. Varga Pál összegzése alapján: „a materialista tanok tekintetében Ludwig Büchner [*Erő és anyag*, 1855] hatott; a római és konstantinápolyi szin Gibbon [*A római birodalom hanyatlásának és bukásának története*, 1776-1778], a párizsi szin Cermenin [*A szónokok könyve*, 1836], a falanszter-szin Fourier és Considérant [*Az egyetemes egység elmélete*, 1840; *A társadalom sorsa*, 1844], míg az eszkimó-szin Nendtvich Károly [*A föld jövője geológiai szempontból*, 1851] hatását mutatja. Számos filozófus is szóba került [Montesquieu, Kant, Herder, Hegel, Schopenhauer, Lamennais, Kierkegaard]. Néhány esetben még nem dönt el, hogy forrásról vagy párhuzamról van szó, s az sem, mennyiben támaszkodott Madách forrásaira”.¹⁴ Emellett Humboldt *Kosmosának* hatását kell megemlítenünk¹⁵ és a hazai kortárs „egyezményes” filozófia hatásának feltételezését is.¹⁶ A *Tragédiában* a valamilyen módon megnyilvánuló, korabeli természettudományos és társadalomtudományi ismeretek többségét az *Athenaeum* folyóirat közvetítette számára.¹⁷ Így – többek között – a korabeli szabadversenyessé váló kapitalizmus kritikájára vonatkozó gondolatokat, a liberális-romantikus történetfilozófiai eszméket; a pozitívizmus korai irányzatait, mint például a fizikai-biológiai determinizmust, a mechanikus [vulgár] materializmust,¹⁸ a morálistatistikát, valamint az utópikus szocializmust, a frenológiát, az entrópia-tant¹⁹ és a vitalizmust.²⁰

13 *Madách Imre Összes művei*, II., szerk. Halász Gábor, Révai, Budapest, 1942, 876–877.

A „mindazon eszmék gúnyolásával is vádolhatsz, mik az egyes részeknek tárgyai” madáchi szövegrész utal a levélben fel nem sorolt eszmékre is, így a testvériség, illetve az egyenlőség és a szabad emberi akarat eszméjére is.

14 S. Varga Pál, *Történelem és irodalom. 1861 Madách Imre: Az ember tragédiája = A magyar irodalom története II. (1800-tól 1919-ig)*, szerk. Szegedy-Maszák Mihály – Veres András, Gondolat, Budapest, 2007, 478.

15 Humboldt *Kosmosa* Palágyi Menyhért szerint „hozzájárult ihletének fölkorbaécsolásához. Világosan állhatott előtte, most ő nem a fizikai Kosmost – mint ama német buvár, hanem az erkölcsi Kosmost akarja megírni.” Palágyi Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*, Athenaeum, Budapest, 1900, 338. Úgy vélem, hogy emellett Alexander Humboldt *Kosmos* könyvének organikus természetfelfogása, „mintázata” szintén érvényesül a *Tragédiában*. Máté, *I. m.*, 175–178.

16 Barta, *I. m.*, 221.

17 Baranyai Imre, *A fiatal Madách gondolatvilága. Madách és az Athenaeum*, Akadémiai, Budapest, 1963.

18 Németh G. Béla, *Két korszak határán [Madách évfordulójára] = Uő, Hosszszmetzetek és keresztmetzetek*, Szépirodalmi, Budapest, 1987, 100–101.

19 Horváth Károly, *Madách Imre*, Gondolat, Budapest, 1984, 155–156.

20 Szegedy-Maszák Mihály, *Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok*, Magvető, Budapest, 1980, 351.

A madáchi alkotófolyamat során a felhasznált „anyagszerek” megsemmisítése és egyéb dokumentumok hiánya igen megnehezítette a filozófiai, eszmei gondolatnak irodalomtörténeti, filológiai forráskutatását, a *Tragédia* bölcséleti anyagának pontos feltárását; máig tartó forrásviták és feltételezések sokaságát eredményezve.²¹ Úgy vélem, a *Tragédia* filozofikumának autonóm jellegét állítva, hogy a forráskutatás az alkotó által ugyan felhasznált, azonban már átformált filozofikus eszme-mozaikjait talál[hat]ja meg csupán a műben. A megtalált vagy megtalálni vélt, már átformált eszme- és filozófiai mozaikok többségéről igen nehéz megállapítani, hogy közvetett vagy közvetlen szellemi ösztönzésűek voltak, hogy milyen konkrét forráshoz köthetőek. Mivel lehetséges, hogy egy átfogó látásmód és megértés, a Madách korára jellemző diskurzus(ok), filozofikus narratívák olyan eleme, mely a közvetlen ismeretrendszeri forrásával már elveszítette a kapcsolatát, mivel időközben ’közkinccsé’ vált, például Madách esetében az egyetemi filozófiaoktatás, a folyóiratai és könyvei filozófiai ismeretanyagának vagy éppen a szépirodalomnak²² a közvetítésével. Azonban az utókor számára visszafejthető jónéhány madáchi bölcséleti mozaik, megtalálva azt egy-egy konkrét filozófiában vagy szellemi irányzatban, miáltal közvetlen forrásnak tűnik az, ami inkább egy, a korra jellemző filozofikus narratíva, diskurzus eleme.

Madách olyan bölcselő költőalkat volt, aki hatalmas tudással felvértezve, korát meghaladóan volt képes számos filozófiai kérdés perspektivikus felvetésére és egyben továbbgondolására. Filozofikus gondolkodásának e perspektivikusságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a *Tragédia* filozofikumának értelmezése során több 20. századi gondolkodóval való egybevetés, párhuzam felfedése is megtörtént, melyek egyben jelzik a madáchi bölcselkedés saját korát is meghaladó jellegét. Például Szerb Antal és Fáy Attila a spengleri ciklikus történelemfelfogással és a szellemi kultúrákat romboló, antimetafizikus gondolkodás megjelenésének szintén destruktív hatásával von párhuzamot; Barta János a 20. századi egzisztencialista Karl Jaspers bölcséletével állítja párhuzamba Isten és ember viszonylatát. Heideggeri gondolati rokonságot állapít meg Fábrián Ernő az értékek folyamatos kiüresedése kapcsán; az eszményhiányt és a kultúrkritikát illetően pedig nietzschei párhuzamot lát. Hubay Miklós szintén heideggeri párhuzamra utal „az emberiség kudarcáról” írva: „mindketten felidézik, az emberiség halálhírét jelentő képet, a kihűlő napról – de ezzel farkasszemet nézni: Madách jobban bírja, mint Heidegger.” Kiemelve a kudarc-problematikát, Hubay Miklós a *Tragédia* filozofikuma és Camus között lát gondolati párhuzamot, mégpedig az „eszmék fokozatos degenerálódási folyamatának” mélypontját illetően.²³ A 20. századi filozófusokkal való gondolati párhuzamok

21 Lásd erről: Máté, *I. m.*, 81–94.

22 Az „emberiség-költemények” és a hazai romantikus bölcséleti irodalom, valamint a *Tragédia* közötti gondolati rokonságokra is több kutató felhívta a figyelmet, így a haladás lehetőségét, a szabadság és a végzettség, a szerelem, a küzdés, az élet és a halál problémáit felvető művek valós vagy vélt hatására. Miáltal Goethe *Faustjával* éppannyi párhuzam hozható, mint Dante *Isteni Színjátékával*, vagy Milton *Elvesztett paradicsomával*, illetve Victor Hugo *Századok legendájával*. Madách kedves költői, Kölcsey és Vörösmarty a küzdés értelmére rákérdezve, hasonló választ adnak, a reménytelennek tűnő helyzetben az „és mégis” küzdést igenelve. *Uo.*, 98–100.

23 *Uo.*, 95–98.

azt jelzik, hogy a madáchi filozofikus kérdések és válaszvariációk korunk kérdései és válaszlehetőségei is egyben.

Véleményem szerint a forráskutatáson túl sokkal közelebb juthatunk a *Tragédia* filozofikumához, ha azt vizsgáljuk, hogy az alkotó [a valamilyen, vélt vagy valós forrásokból vagy közvetítésekkel] felhalmozott bölcséleti ismeretanyagát miképpen formálta át autonóm filozofikumká, milyen – a bölcséleti és eszme-mozaikok fölé rendelhető – filozofikus gondolati horizontokat, narratívákat látunk kirajzolódni és azok milyen relációban állnak egymással, valamint az egyes konkrét filozofikus problémakörökkel. A *Tragédia* értelmezéstörténetében az egyik egybehangzó álláspont, hogy az alkotó által ismert koreszmék, illetve bölcséleti narratívák kritikai szembesítése történik meg a műben. Erdélyi János az, aki először szóvá tette az egymással szembenálló [a jó eszméjén alapuló, illetve az „embervilági történelemnek örödi részé”-n alapuló] világmagyarázatokat, elutasítva együttlevőségüket;²⁴ míg a 19. század végén Morvay Győző az ellentétes, illetve a kettős világmagyarázatokat már egységként interpretálta a műben.²⁵ 1923-ban, a *Nyugat* Madách-számában tudomásom szerint Gáspár Kornél az első, aki az utána oly sokszor idézett, Madách „kéltelkűségére” vonatkozó metaforát leírta: „Ádám – Madách szíve”; „Lucifer: Madách esze”; a *Tragédiát* pedig, mint az „erkölcsi világrend kettős lényegének egybeműködését”, a rossz és a jó egyenrangú küzdelmeként interpretálja.²⁶ Barta János a 20. század közepén hasonlóan egy alapvető és ellentétes kettősséget lát, Madách „szenvedélyes liberalizmusát” és a vele szembeni „romantikus pesszimizmust”, mely „kibékül lelkében azért, mert mindkettő ugyanazt tagadja”.²⁷ Néhány évtizeddel később Németh G. Béla pedig a „liberál-romantikus történetfilozófia és a pozitívista gondolkodásmód” ellentételezettségét látja, s ezt Madách „gondolatilag kibékíteni, feloldani nem tudta.”²⁸

Az *ember tragédiája* filozofikumának konstrukcióját vizsgálva²⁹ úgy vélem, hogy annak struktúrája három nagy – az ádámi metafizikus, a luciferi antimetafizikus és mindkettővel, illetve a kizárólagosságukkal szembeállítható „életgyakorlati” bölcsélet – gondolati horizontjára épül, melyek mindegyike alá hét ugyanolyan tartalmú, nagyobb filozofikus problémakör vonható, valamennyi problémakörre pedig három különböző válaszlehetőséget nyújt, az adott gondolati horizontoknak megfelelően. A metafizikus, valamint a pozitívizmus révén is felerősödő antimetafizikus gondolkodás a 19. század univerzalitásra törekvő filozófiai diskurzusának két egymással ellentétes, de mégis szorosan összetartozó módja és válfaja. Azonban ez az univerzalitásra törekvő filozófiai diskurzus [legyen metafizikus vagy antimetafizikus] a 19. század utolsó harmadától a századfordulóra lassan válságba került, mely együttesen jelentette a lényegiség, az értelmesség, a haladás-eszme, valamint az abszolút bizonyosság és az emberi megismerés objektivitásának a megkérdőjelezését, mely folyamat kulcsszava a relativizmus lett. Ezt a válságfolyamatot és egyben relativizálódási ten-

24 Erdélyi János, *Válogatott művei*, vál. T. Erdélyi Ilona, Szépirodalmi, Budapest, 1986, 580–612.

25 Morvay Győző, *Magyarázó tanulmány „Az ember tragédiájá”-hoz*, Molnár Mihály könyvnyomdája, Nagy-bánya, 1897, 43.

26 Gáspár Kornél, *Madách és lelki rokonai*, *Nyugat* 1923/2., 127, 134.

27 Barta János, *Madách Imre*, Franklin-Társulat, Budapest, 1942, 34–35.

28 Németh, *I. m.*, 105.

29 Lásd erről bővebben Máté, *I. m.*, 107–262.

denciát szinte elsőként képezik le a drámai költemény filozofikumának hatványozottan szembenálló bölcséleti horizontjai. A jobbra Ádám által képviselt metafizikus eszmei, bölcséleti horizont alapelemei: a lényegkeresés, az eszme megvalósíthatóságának a hite, a mindentudás akarása, a létezés értelmességének keresése, a teleologikus történelemfelfogás és a két-világ [a Van és a Kell] konvergenciájának narratívája, a szabad akarat és az ádami divinatorikus törekvések. Ezzel szembenállóan a luciferi antimetafizikus gondolkodási horizont alapelemei: a relativizmus, a mechanikus materializmus, az abszolút determinizmus, a ciklikus körforgás-felfogás, a létezés értelmetlensége, illetve értelemhiánya és az értékrelativizmus állítása. Metafizika és antimetafizika kizárólagossá tett szembeállításával és egyúttal a hét filozofikus problémakör válaszlehetőségeinek végletes „vagy”-lagosságával ellentételeződik az „életgyakorlati” bölcsélet, melynek alapelemei: az ádami „és mégis” küzdés filozófiája, a divinatorikus törekvések hiábavalóságának a felismerése Kepler-Ádám részéről, az erkölcsi-lelki fejlődés lehetősége az Úr által sugalmazottan, miként a magasabb létszféra felé való irányultság is, a Van és a Kell két-világának átjárhatósága. Az „életgyakorlati” bölcsélet horizontján a – metafizikus és antimetafizikus horizont alá rendelt egyes filozófiai problémakörök – szembeállított válaszvariációinak a kiegyenlítése történik meg, mégpedig az ellentétek értékhierarchikus együttlevőségében, egy „és, de” relációban. Az „életgyakorlati” gondolati horizontot egyrészt Éva képviseli pozitív alakváltozataiban, továbbá a folytonos küzdés felé lendülő Ádám és Kepler-Ádám, illetve a zárójelenetben az Úr és az Angyalok Karának éneke. Legkevesebb hét filozofikus problémakör különíthető el a filozofikum formálódási folyamatában és e problémakörök e három gondolati horizont, így a [metafizikus ↔ antimetafizikus] ↔ „életgyakorlati” bölcsélet hatványozott ellentételezettsége alá rendelhetőek. Azonban éppen e gondolati horizontok hatványozott szembeállítása során egyik filozofikus problémára adott válasz sem válik kizárólagos érvényűvé. A spekulatív filozófiai dilemmák nem oldódnak fel a metafizikus és az antimetafizikus gondolkodás horizontján, hanem majd az „életgyakorlati” bölcsélet horizontján megfogalmazódó harmadikféle válaszvariációkban alakulnak át az ellentétek egységévé, mégpedig egy hierarchizált együttlevőséggé formálódnak a zárójelenetben, az Úr válaszai és az Angyalok Karának énekébe foglalva, a jövő felé nyitottan, azaz potencialitásukban. Néhány kérdés nyitott marad, konkrétan az ember „arasznyi lét”-ére vagy halhatatlanságára, továbbá az emberiség haladására vagy végső hanyatlására vonatkozóan. S bár elhangzanak az utolsó mondatok, a feszültség, a kérdés nyugtalansága továbbra is megmarad a befogadó tudatában: egyrészt a néhány nyitott kérdés, másrészt a befogadói visszacsatoló folyamat révén, melyet részben Ádám utolsó mondatának reflexiója indíthat el („Csak az a vég! – csak azt tudnám feledni!”). Harmadrészt annak révén, hogy az Úr nem cáfolja meg a Lucifer által látott álomszíneket, sőt, működését tovább engedélyezi és szükségesnek is látja, miáltal a luciferi „igazságok” sem kérdőjeleződnek meg. Végül annak nyomán is nyitott marad a mű, hogy a zárójelenetben, az Ádám és az Úr párbeszédébe tömörített életintegratív bölcséletnek egy jövő felé irányultsága, azaz potenciális jellege van. Így a befogadói visszacsatoló folyamat felerősítheti a korábbi ellentétes válaszvariációkat, s ezáltal felülírhatja az ellentétek egységének, hierarchizált együttlevőségének harmadikfajta, lehetőségében a jövő felé nyitott „életgyakorlati” válaszvariációját is. Miáltal az egyes filozófiai problémakörök

válaszvariációi, illetve a mögöttük lévő gondolkodási horizontok közül egyik sem válik végérvényessé, egyik sem válik végső, abszolutizált, „egy igaz” válasszá, ugyanakkor egyik sem kérdőjeleződik meg teljes mértékben a mű egészében, azaz valamennyi válasznak megmarad lehetségessége. Ebben az értelemben egy „szabályozott” nyitottság és „többszólalás” jellemző a drámai költemény filozofikumára is, a valamely (metafizikai és antimetafizikai) univerzális bölcséleti diskurzus bizonyosságának, így az emberi tudás bizonyosságának a megkérdőjeleződése, egyfajta relativisztikusság, a modernitás filozófiai diskurzusának reprezentációjaként. Az *ember tragédiája* nemcsak kimozdítja a befogadót az emberiség filozofikus problémáinak esetleges reflektálatlan közegéből, és nemcsak bevezeti egy erőteljesen és hatványozottan ellentétes formált problematizmusba és kérdéssorozatba, hanem „szabályozott” nyitottsága révén részben továbbra is benne hagyja. Miáltal a befogadó fiktív módon részesülhet a lét elvesztett teljességében, mivel e mű a lehető legsokoldalúbban és tágabban emeli ki őt partikularitásából, szembesítve az egyedi, a történelmi ember és az emberiség egyetemes sors- és létkérdéseivel. Így például a létezés értelmetlen vagy értelmes voltával, az eszmék megvalósíthatóságának a dilemmájával, a szabad akarat és a determináció problematikájával, a történelmi fejlődés kérdésével, a „nagyember” és a tömeg, férfi és a nő kapcsolatának minőségeivel, a bizonyosság, a mindentudás, a divinatorikus törekvések és az emberi határoltság kérdéseivel, kezdet és vég dilemmájával (stb.). A filozofikus kérdés nyomán legkevesebb hét nagyobb problémakört lehet elkülöníteni. A [metafizikus ↔ (vagy) antimetafizikus] ↔ (és, de) „életgyakorlati” bölcsélet hatványozottan ellentételezett filozofikus gondolkodási horizontjaihoz rendelhetően: háromfajta válaszlehetőség formálódik minden egyes filozofikus problémakör esetében, miáltal egyik sem válik abszolúttá. E hatványozottan ellentétes filozofikus gondolati horizontok és a hét nagyobb filozofikus problémakör formálódása önazonos jelleggel, mintázattal ismétlődik, folytonossá téve a feszültségteremtést, mely a lehető legnagyobb amplitúdójú oszcillációk létrehozójaként a filozofikum intenzív esztétikai hatásának a forrása. Ezáltal két alapvető logikai elv érvényesül: az ellentét [a gondolati horizontok egymáshoz való viszonyában és a filozofikus problémakörökön belüli válaszlehetőségek relációjában] és a hasonlóság elve [filozofikus problémakörökön belül, mivel mintázatukat, a hatványozottan ellentétes válaszvariációkat hétszer ismétli meg más és más jellegű problémakörök kapcsán]. Másképpen fogalmazva: ami az egész szintjén, a három gondolati horizonton érvényesül, az a részek, az egyes problémakörök struktúrájában is. A filozofikum formaalkotó elvének e logikai mintázata igen nagy hasonlóságot mutat Madách kedvenc könyvével, Alexander Humboldt *Kozmosának* felfogásával.

A kanti morális, a schilleri esztétikai és a korai jénai romantikus művészetbölcselő transzcendentált két-világ „magasság-különbségének” narratívájában értelmezem a *Tragédia* legmeghatározóbb filozófiai problémakörét: a Van világának, melynek szószólója Lucifer és a Legyen világának, melynek Ádám a képviselője, e két-világ, a reális és az ideális, az eszményi kizáró ellentmondásossága, a 'vagy-vagy' relációja helyett az utolsó jelenetben a két-világ egysége jön létre az átjárhatóság révén. Mégpedig az égi szó meghallása által, a nő tisztább lelkiületén és a művészetben [a költészetben, a dalon] keresztül, a magasabb létszféra felé irányulóan, tehát a Kell világának értékdominanciájával, egy „és, de” relációban megszületett harmadik vá-

laszként. Az Úr utolsó megszólalását idézve erre vonatkozóan: „S ha tethdús életed / Zajában elnémul ez égi szó, / E gyöngye nő tisztább lelkülete, / Az érdekek mocskától távolabb, / Meghallja azt, és szíverén keresztül / Költészetté fog és dallá szűrődni. / E két eszközzel álland oldaladnál, / Balsors s szerencse közt mind-egyaránt, / Vigasztaló, mosolygó géniusz. –” A madáchi alapproblémát a jénai német romantikusokkal azonosnak vélem: miképpen oldható fel az ember és a világ diszharmoníája, a reális és az eszményi kettészakítottsága miképpen hidalható át, konkrétan a madáchi két-világ között van-e átjárhatóság? Az álomszínekben a két-világok kettészakítottságára nem ad megoldást: itt az értéktelen, a diszharmonikus, az eszmék torz megvalósulása, az ember állati szintre süllyedése, a létezés értelmetlen volta válik realitássá, a Van világaként. A XV. záró színben a jénai romantikusokhoz hasonló megoldást nyújt: a nő lelkületének közvetítésével a művészet, a költészet képes a (madáchi) két-világ, a reális és az ideális, az égi és a földi szféra kettészakítottságának összekötésére. Madách a költészetnek tulajdonított egy egyéni megváltottságtudatot, és azt ki tudta békíteni a valóság szakadozottságának megmutatásával. Mégpedig éppen e kora-romantikus „filozófus-költő” és „próféta”-attitűd révén. Miként Novalisnál, az élet értelmére, valamint értékességére és [miként Schillernél] az élet egész-mivoltára folyton rákérdeszve; egyben kritikus látteleletét adva a két-világ kétéhasadottságának, mégis folytonosan állítva a világ és az ember egésszé tételének lehetőségét. Az ember egésszé válásának lehetőségét az esztétikai szférában találta meg Madách, mintha beteljesítette volna a schilleri esztétikai állapotot. Hasonló a formálódás az ezzel korrelatív viszonyban álló másik problémakörrel: az eszmék megvalósíthatatlansága [Lucifer által bemutatva] vagy megvalósíthatósága [Ádám tételezése révén] „vagy”-lagossága helyett ezen ellentétek egysége jön létre az „életgyakorlati” bölcsélet horizontján. Mégpedig egy újabb „nagy eszme”, a szabad erkölcsi választás eszméjének formájában, melynek megvalósítása potencialításában ugyan az „erény” mellett a „bűn” választását is jelentheti, így a „szent eszmék” megvalósíthatatlanságát, eltorzulását is hordozhatja magában. De mégis érvényesül az erény, a jó választásának értékhierarchiája az ellentétes együttlevőségben, az Úr világot újrendező terve szerint: „Te, Lucifer meg, egy gyűrű te is / Mindenségemben – működjél tovább: / Hideg tudásod, dőre tagadásod / Lesz az élesztő, mely forrásba hoz, / S eltántorítja bár – az mit se tesz – / Egy percre az embert, majd visszatér. / De bűnhődésed végtelen leend / Szünetlen látva, hogy mit rontni vágyol, / Szép és nemesnek új csirája lesz.” Továbbá, az Úr és Lucifer közötti szembenállás problémaköre, a monizmus vagy a dualizmus ellentételezettsége alakul át abban az értékhierarchikus együttlevőségben, mely egy monizmusba helyezett dualizmust jelent, melyet „Mindenségemben - működjél tovább” kijelentés egyértelműsít az Úr részéről.

Egy következő problémakör, az anyag és a szellem antinomikussága, kizárólagos szembeállítás szintén az ellentétek együttlevőségévé alakul át, de a szellem dominanciájával: az ember nem az anyagisága, nem a természeti, biológiai meghatározottságai által kizárólagosan és egyoldalúan determinált teremtmény, mint azt Lucifer állítja. S nem is csak szellemi lény, illetve az eszméi által létező teremtmény, ahogy azt Ádám véli, hanem anyag és szellem együttlevősége, szellemisége dominanciájával, egy 'és, de' relációban. A következő problémakör, a szabad akarat, annak ádami, divinatorikus túlzása, a 'világ kerekeinek igazgatása' és ezzel szembenállóan, a [Luciferi] abszolút

determináció, így a természeti-biológiai, történelmi-társadalmi és a transzcendens meghatározottságokban való emberi létezés. A kizárólagos „vagy”-lagos válaszvariációk mellett megszületik egy harmadikfajta válasz az ellentétek értékhierarchizált együttlevőségében: van szabad választás, de ez egy transzcendens (illetve transzcendentált) meghatározottságba helyezett szabad erkölcsi választás; a determináció és a szabad akarat 'vagy-vagy' relációja helyett az ellentétek egységének 'és, de' viszonylatában. További problémakör a metafizikai bizonyosság kérdése, melyre az ellentételező, „vagy”-lagos válaszvariációk mellett az utolsó színben az ellentétek együttlevőségét hordozó harmadik válaszlehetőség az, hogy 'bizonyos a bizonytalanság', legalábbis a szűkebben értelmezett metafizikai tudásra, a halhatatlanságra, valamint a történelem teleologikusságára vonatkozó ádami kérdésekre adott válasz szerint, az Úr részéről. Ahogy a filozófia, úgy *Az ember tragédiája* is a lét egészére irányulva a világ jelenségeit egy összefüggésrendszerben látatja, hogy közös értelmet fedezzen fel bennük, mely az értelemadás–értelmetlenség problematikáját jelenti. Az értelemnek a hiányával érvel Lucifer, amikor az első szín első megszólalásában az Úr által teremtett világ tökéletességét kérdőjelezi meg: „Végzet, szabadság egymást üldözi, / S hiányzik az összhangzó értelem.” Ezt az értelmet keresi Ádám, akár az emberiség, akár az ember egyedi történetiségében, létezésében. Lucifer tagadja az Úr által teremtett világ értelmességét, míg Ádám keresi azt, megtalálva magában a küzdés folyamatában, az „és mégis küzdés”-ben, majd tudása, megismerése révén elveszíti ezt az értelmességet (Ádám öngyilkossági szándéka révén), de az Úr utolsó mondatában ismét visszaadja a küzdés értelmességét, a hit és a bizalom együttes formájában. Valamennyi harmadikfajta megoldási módozat, válaszvariáció az „életgyakorlati” bölcsélet eleme, melynek meghatározó része a műegészen végighaladó „küzdés-filozófia”, annak elvesztése után transzcendentált visszakapása és megerősítése az Úr részéről. A küzdés és a bizalom, a hit: már nem spekulatív, hanem egy „életgyakorlati” válaszlehetőség.³⁰

30 Vö. Máté Zsuzsanna, *A megformált filozofikum Madách Imre Az ember tragédiájában = Filozófia és irodalom*, szerk. Mészáros András, MTA - Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács, Budapest, 2020, 143–149.